

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHLÂK İLMİ

Prof.Dr.Müfit Selim Saruhan,

Ankara Üniversitesi,İlahiyat Fakültesi

İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı

ÖZET

Bu makalede, İslam düşüncesinde ahlâk ilminin konumu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kur'an ve Sünnet ekseninde Kelam, Tasavvuf, Fıkıh ve İslam Felsefesi disiplinlerinin İslam düşüncesinde ahlâk ilminin teşekkülüne kaynaklık ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar kavramlar: Ahlâk ilmi, İslam ahlâk Felsefesi, İslam Düşüncesi

ABSTRACT

In this article the situation of Islamic Ethics within Islamic thought will be considered in a critical point of view. It is shown that ethics in Islam arise from these predominant sources: The Qur'an and Hadith Kelâm (Islamic Theology); Tasawwuf (Islamic Mysticism); Fıqh (Islamic Law) and Islamic Philosophy. All of these branches are examined in relation to ethics.

Key words: Ethics, Islamic Ethics, Islamic Moral Philosophy ,Islamic Thought

GİRİŞ: İSLAM'IN AHLÂKI: AHLÂKTAN BİR AHLÂK MI YOKSA AHLÂKIN AHLÂKI MI ?

İslam düşüncesinde ahlâk konusunun ele alınacağı bu yazıda İslam'da ahlâk ilmi konusunun sağlıklı bir altyapıda ele alınması için başlangıçta sorulması gereken sorular olduğunu düşünüyoruz. Eskide yeniyi yeni de eskiyi bulmaya yönelik bir çaba içinde olma düşüncesini ifadelendirmeye çalışacağız. İnsanın yeryüzü serüveni aslında tümüyle bir anlama çabasıdır. Anlam buldukça insan yoluna devam eder. Anlam yoksa hayatta yoktur. İnsanın yeryüzü serüveni aslında tümüyle bir anlama çabasıdır. Anlam buldukça insan yoluna devam eder. Anlam yoksa hayatta yoktur. Yaya yürüyen insanla uçağa binen insanın sadece konfor farklılığından söz edebiliriz. Anlamı bulma ve arzusu ve idrak keskinliği konusunda bizden önceki kuşakların daha az

yetenekli olduğunu düşünmek yanılı olur. Öyle olmazsa bugün kurduğumuz fakültelerde akademik çevrelerde geçmiş ve onu inşa eden düşünürleri açmıyor olmazdık. Düşünceyi geliştiren her soruya cevap bulmak değildir. Sorular üretildikçe cevaplar varlık imkânına kavuşur. İslam ahlâkı ifadesi, İslam da ahlâk ilmi vurgusundan farklıdır. Birincisi kendine özgü bir özgünlüğü nitelerken ikincisi ise İslam düşüncesinde ahlâkın ele alınışına, algısına ve fenomen olarak konumuna işaret etmektedir.

İslam 'da ahlâk başlığı bize İslam dışında da ahlâk anlayışları olduğunu ifade eden bir terkiptir. Budist ahlâkı, Yahudi ahlâkı Hristiyan ahlâkı bu kümede düşünülmesi gereken ahlâklardır. Ahlâkın müstakil bir varlığı var mıdır? Ne yapmalıyım iyi ve mutluluk nerededir sorularıyla karşısında bulduğumuz felsefi ahlâk ne derecede bağımsız bir ahlâk kurabilmiştir?

Bir Yahudi Hristiyan veya Müslümandan ahlâkı konu edinmeden kendi dinlerini anlatmalarını istediğimizde bir dini anlatmak ne kadar mümkün olacaktır? Dindarlık insanın şahsiyetiyle bütünleşip kimliğin bir parçası olarak algılanırken ahlâk neden sadece gönüllü bir hali ve kurumsallığı olmayan bir yapıyı ifade ede gelmektedir ?

Genel olarak din, içerik olarak bünyesinde iman ibadet ve ahlâk boyutlarını ihtiva ederken neden çoğunlukla kendini ahlâk üzerinden sunar ? Müslüman Yahudi veya Hristiyan olmam neyi gerektirir sorusuna ahlâki referanslar olmaksızın hangi cevaplar verilebilir ? Ahlâklı ve erdemli bir Müslümanı, Hristiyan teolojisi İsa'nın tanrının oğlu olduğunu ve çarmıha çekilip tekrar dirildiğini kabul etmediği sürece ebediyen yoklukla cezalanacak dirilmeyi bile hak etmeyen biri olarak değerlendirebilmektedir. Tevhide ulaşmayan bir Hristiyan'ında erdemli bir hayat sürmesi İslam itikadınca makbul sayılmamaktadır. Her dini olan ahlâki midir her ahlâki olan dini midir? Peygamberler tarihine baktığımızda dinler tarihini helal ve haramlar tarihi olarak da okumak mümkündür.“Eşyada asl olan ibahadır” prensibiyle bakıldığında Kur'an da “ *harreme, hurrime*” veya “*Uhillet*” formunda gelen ayetler¹geçmişte helal olanları haram kılmakta veya yasakları helal kılmaktadır. Bu nokta bizi ahlâki değerlerin izafiliği veya mutlaklığı problemlerini tartışmaya yönlendirebilecek hareket noktalarına ulaştıracaktır. Bu aynı zamanda insanlığın düşünsel evrimine ve gelişimine dikkatleri çeken bir noktadır.

¹ Nisa, 23, Maide, 3, 96, Araf, 33, Tevbe, 29, İsrâ, 33, En'am, 151

Yunan ahlâkı metafizik ahlâkın ilk örneklerindedir. Bu ahlâk da tabiat üstü ve mistik bir prensip yer almaz. Bu ahlâkların ortak gayesi insanın saadetidir. Bu saadet hedonistlerde bedensel lezzetlere indirgenebildiği gibi Sokrates Plato ve Aristoteles te akli lezzetlere yönelebilmektedir. Bu ahlâk rasyonel bir karakter taşır. Ahlâki hareketlerin ölçüsü akıldır. İyi ve doğru kötü ve yanlışın mukabilidirler. Bu ahlâkta çoğu kez “iyi ve “güzel birbirlerinin yerini tutar. Tabiatın ahengi fikri egemendir. Ahenksizlik ve karışıklık ahlâkın zıddıdır. Ahlâki güzellik metafizik yetkinliktir. Yunan ahlâkında ferdi sorumluluk yoktur. Bununla birlikte adalet öne çıkar. Adalet akıl terazisiyle sosyal saadete ulaştırır.²

Aristo, *Nikomakhos'a Etik* eserinde, bilgelik, erdem, adalet, cömertlik ve dostluktan söz ederken bu konudaki yorumlarının bilgi kaynağı neydi? Kendisi bir bilgi kaynağı olan aklın, bilgi kaynağı nedir? ³ Akıl, dış dünyadan ne kadar bağımsızdır? Akıl, bilgi üreten bir kaynak mıdır? Yoksa bilgileri birleştirip ayıran bir özellik mi taşır? Bu sorulara, epistemolojik açıdan baktığımızda görürüz ki, insanın bilişsel sürecinde üzerinde uzlaşmaya varılmış ortak bir görüş yoktur. Akli olanın ne kadar tecrübî, sezgisel olanın ise ne kadar akli ve tecrübî olduğu derin tartışmalara açıktır. Dini ahlâkı göz ardı eden tutumların, akli olanın sınırlarını kaynağı ve değeri açısından ortaya koymaları gerekmektedir.

Dini olan, kendisini “vahiy kaynaklı” olarak daha başlangıçta “insan çabası ve düşünsel sürecinin dışında” aşkın bir oluşum olarak sunduğu için dini referans karşıtlarınca dışlanmaktadır. Bu anlayışlar, insanı her şeyin merkezinde kabul ettiklerinden insani olmayana değer vermeme tutumunu geliştirmektedirler. Dini ahlâka karşı çıkan anlayışlarca, vahiyden kaynaklanan ahlâki bilgilerin, kendi yargıları açısından bir an için insanlığın zihinsel gelişim düzeylerinin bir göstergesi olduğu gözden kaçmaktadır.⁴

Hristiyan ahlâkı tabiatüstü bir ahlâktır. Mistik karakterlidir. Ahlâki hareket aklın değil Tanrı'nın buyruğudur. Ahlâki fiilin gerçekleşmesinde akıl ile iman çeliştiğinde akıl bırakılır. Ahlâkın gayesi tabiatüstüdür. Bu ise ancak öbür dünyada gerçekleşecektir. Tabiat aslında kötüdür. İsteklerimiz tabiatın gelir. Bunun için tabiatın ötesi için yaşamak gerekir. Gaye ezeli hayattır. Bu ahlâkın en

² Ülken Hilmi Ziya, *Ahlâk*, İstanbul, 1946, s.33-40

³ Açıkgenç, Alpaslan, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992; İbrahim Hakkı Aydın, *Farabi'de Bilgi Teorisi*, İstanbul, 2003 s.21,47, John, Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, s. 325.;H., Bergson *Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü*, Çev: M.S. Tunç MEB, İstanbul, 1947, s. 17

⁴ Saruhan Müfit Selim, “Dini Ahlâk Neden Küçümsenir ?” Kutadgubilig Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi, Sayı 19, İstanbul, 2011, s.443-449.

büyük erdemi “ Kurban’dır. İnsanın buna anlayışa göre, ezeli hayattaki kurtuluş için bu dünyada kendisini feda etmesi gerekir. Yunan ahlâkında ideal insan bilge iken, Hristiyan ahlâkında ideal insan veli ve aziz olarak sunulur.⁵

Hristiyan ahlâkına kaynaklı eden İncil’de yer alan “size denildi ki.....ben size derim ki...” formunda yer alan ifadeler amellerimizi niyete indirgemıştır.⁶ “Size denildi ki” formunda zina yapılmayacağı, ahde vefa gösterileceği, yalan yere yemin edilmeyeceği vurgusu hatırlatılıyor ardından “ben size derim ki” vurgusuyla, müntesipten niyetlerini gözden geçirmesi isteniyor. İncil’ de sunulan bu hitap tarzı başlangıçta insan psikolojisi açısından “kalbim temiz” savunusuna insanı yönlendirmekte amelleri ihmale yol açmaktadır. Bu sebeple Hristiyanlık için amelin ön planda olmadığı zahiren bir sevgi ve imanı ön plana çıkarma görünümüne sahip bir din yargısını ifade edebiliriz.

İslam Ahlâkı: Amellerin Niyetle Yücelişi:

Besmele:Niyetlerin Niyeti

Kelime-i Şehadet :En Yüksek Görev ve Sorumluluk Bilinci

Şunu ifade etmeliyiz ki İslam ahlâkında en temel ilke olan “Ameller niyetlere göredir” hadisine⁷ göre amellerimizi yücelten niyetlerimizdir. Davranışlarımızı zahiren iyi ve kötü olarak vasıflandırmadan önce arka plandaki hareket noktasının ne olduğu ölçümüz olmalıdır. Bir fiilin oluşmasında önce zihinde bir gayenin tasavvuru söz konusu olmaktadır. Bu tasavvur düşünmeye, sonrada karara ve en son aşamada da eyleme harekete dönüşmektedir. İslâm felsefesi açısından da kuvve halindeki aklın, alime yani kendisini bilmesi, düşünmesi, tasavvur etmesi sonucu amile yani yapıcı hale dönüşmesinde gerçekleşir. Niyet, bir yandan irade bir yandan da kast anlamlarını ihtiva eder. Namaz, oruç, hac gibi ibadetlerde onların ifâ edilmesinde, niyet öngörülen koşullardan biridir. Zaten, İslâm düşüncesinin ana kaynağı olan Kur’an’da, “iman ve âmelin” birbirleri ardınca zikredilmesi bir açıdan insanda bu gücün, yani inancını amele dönüştürme kapasitesinin olduğunu gösterdiği gibi, bir açıdan da iman edilen şeyleri âmele dönüştürme niyetinin bulunması gerektiği

⁵ Ülken Hilmi Ziya, *Ahlâk*, İstanbul,1946,s.33-4.

⁶ Luka,6:20-48.

⁷ Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, Nesai, İbni Mace Nasburraye, Zeylai 1/301 Cafer el-Kattani S: 17)

anlatılır.⁸ “Allah’ı inkar eden ona şirk koşan, ahirete inanmayan kimselerin amellerinin geçersiz (habitat) ifade eden ayetler ⁹ İslam da sahih itikadın ve niyetin yüceliğini vurgulamaktadır.

İslam düşüncesinin temel kavramlarından olan “Besmele”bu boyutuyla,davranış öncesi insan için en yüksek motivasyonu,hazır bulunuşluk düzeyini ifade etmektedir. İnsanı varlıkla irtibata geçiren en yüksek duyarlılık rahmet,kuşaticılık ve koruyuculuk şuurunu ifade etmekte niyetlerin niyeti olma özelliğini taşımaktadır İslam düşüncesinde önemli bir diğer anahtar kavram da şehadettir. *Şehadet* bir şeye tanıklık etmektir. Bir olaya şahit olan kişi, bu şahitliğin sorumluluğunu yerine getirerek bilgisini dışa vurur çevresiyle paylaşır. Duyduğu gözlemlendiği hususları ve kendisine oluşan bilgiyi paylaşmamak insana huzursuzluk verdiği gibi insanın doğasına ve özüne yabancılaşması anlamına gelir. Güzel bir sanat eserini beğenen kişi ressamın veya mimarın meydana getirdiği bu eser karşısında beğenisini itiraf etme zorunluluğunu hisseder. Şahitlik bir bilgi düzeyini, birikimini, anlamayı kavramayı ve bunu dışa vurmaya nitelemektedir. Güzel olana, akli olana, iyi olana hakkını vermek olduğu gibi yanlış ve kötü olanı tanımak ve ondan uzaklaşmayı ifade etmektedir. Şehadet; insanın evren kitabını okuyup veya evren tablosunu görüp bütün benliğiyle bu olağanüstülüğü, düzeni, uyumu bütün hücreleriyle dışa vuruşu, itirafı ve geçici değerlerin sömürsünden kurtulup kalıcı olana teslimiyetin haykırışını ifade eder. Bu boyutuyla şeklen İslam’a ilk girişin sembolü olmakla birlikte iç dünyada yaşanan ve alınan kararlar açısından bir olgunluk düzeyini niteler. İnsanın mutsuzluğunun kaynağında şehadet getirememesi ve böylesi bir bilinçten uzak durmasında yatmaktadır. Bu kainatı gözlemleyen insanın bu mükemmelliği itiraf etmesi ve dışa vurması insanın ruhunu özgürleştirir. İnsan, üretken yapıcı kuşaticı koruyucu bir zihniyete kavuşur. İşte Kelime-i Şehadet bu boyutuyla; insanın bir karar alışını, hayatını bu karara göre devam ettirmesini huzur, özgürlük ve anlam içinde ölüme hazır oluşunu nitelemektedir. Besmele ve şehadet Müslümanın iradesinin çekirdeğini oluşturur. Bu açıdan Ameller niyetlere göredir ilkesinin anahtar kavramı olan niyetin bilgi ve irade ile yakın ilgisi vardır. İslam ahlâkı bu açıdan bir bilgi irade ve özgürlük ahlâkıdır. İslam ahlâkı insanın kapalı kalmış yeteneklerinin açığa çıkarılmasını önceler. Bu boyutuyla bir özgürleşme sürecidir.

Gazzâlî, irade konusunda iki temel tanım sunarak onu geliştirir. Buna göre, maksada uygun bulunan bir şeyin belirlenmesi¹⁰ irade olduğu

⁸ Draz, Kur’an Ahlâkı s. 223; Yusuf Musa, *Felsefetü’l Ahlâk fi’l İslâm*, s. 28.

⁹ Maide,5,En’am,88,bkara,217,Ali imran 22,Maide 53,

gibi, bir de bu gayeci irade tanımının yanı sıra özellik açısından da onu tanımlayarak, “bir şeyi benzerinden ayırt etme, temyiz etme yeteneği”¹¹ olarak onu ele alır. Gazzâlî, irade meselesinin bir gaye boyutu olduğunu ve bir de vasıta boyutu olduğunu ilmin bilgiye konu olanlar için söz konusu olduğu gibi iradenin de seçmeye konu olan eylemler için olduğunu ifade eder.¹² Gazzâlî, bilgi ile irade arasında aracılık bağı kurarak, iradenin “bilinenin istenmesi” anlamına geldiğini belirtir. Ancak, bir istemede irade söz konusudur. İsteme ise, bilgiden kaynaklanır. Bilgisiz, bilinçsiz, bir istek, irade olarak görülemez. İrade zorunlu olarak bilgiyi de muhtevindir.¹³

İslam'ın ahlâkı: Allah'ın ahlâkı

Hız.Peygamber “Her dinin bir ahlâkı vardır. İslam'ın da ahlâkı “haya”dır.¹⁴ Vurgusunu yaparken İslam ahlâkının karakteristik özelliğini doğrudan doğruya yüksek bir uyanıklık ve dirilik bilinciyle özdeşleştirmiştir. Haya etimolojik olarak çekinmek anlamına gelmektedir.¹⁵ Kelimenin kökeninde “Hay”ile ortak bir zemin vardır. Kişinin ,haya sahibi olması bir anlamda yaptığını bilen bildiğini yapan ve bir anlık gafleti kabul etmeme durumunu niteler. Haya, insanın yanlış davranışlara düşmemek için uyanık ve diri bir bilince sahip olmasını nitelemektedir. İffetin türlerinden olup, insanda hem fitrî bilgi olarak doğuştan yer alır, bir de dinî bilgi olarak insana teklif edilir. İnsanda, hem fitrî ve hem de dinî bilgi sayesinde, şehvet gücünün aşırılıklarına kaçmadan utanacak şeyler yapmaktan kendini korur. Kişi, olayların sebep ve sonuçlarını bilmediği oranda utanca maruz kalır.

Felsefe, Kindi'nin diliyle, insanın gücü nisbetinde yaratıcının fillerine benzemesidir. Kindi, felsefeyi “insanın gücü yetiği ölçüde Yüce Allah'ın fiillerine benzemek” olarak¹⁶ tanımlarken aslında felsefeyi ahlâki ve erdemli bir yaşayışla özdeşleştirdiği gibi bir açıdan da din ve ahlâkla da özdeşleştirmektedir. İslam Felsefesinde insanın nihai yetkinliğini ifade etmek için ilah kelimesinden türetilmiş, metafizikçi filozof yerine, “müteellih” terimi kullanılır. Müteellih, teriminin en temel çağrışımı, bilgelik sevgisinin sıradan teorik bir amaç olmayıp Yaratıcıya benzemek, yani ahlâki açıdan üstün bir konuma ulaşmaya

¹⁰ Gazzali, *Tehâfütü'l Felasife*, s. 11.

¹¹ Gazzali, *el İktisad fi'l-İtikad*, Neşr. İ.Agah Çubukçu, Hüseyin Atay, Ankara 1962, s. 106.

¹² Gazzali, *Tehâfüt*, s. 11.

¹³ A.g.e. s. 24-25.

¹⁴ Muvatta, Hüsni'l-Hulk 9

¹⁵ Ragıb el İsfehani,el Müfredat,“hy” maddesi;Ez zeraia ila mekarimi's

Şeria,Kahire,1405/1985,s.288

¹⁶ Kindi, *Risale fi Hudud'il-Eşya ve Rusûmihâ*, s.66.

çalışmaktır. Hz. Peygamberin “Allah’ın ahlâkıyla ahlâkların “ifadesi Yaraticıya manen benzemeye çalışmaya bir vurgu ve çağrıdır.

İslam Ahlâkına baktığımız zaman, Müslüman insanın hayat tarzının kaynağı yani ahlâkının temel referansları aşağıdaki gibi şekillenmektedir:

Allah’a ve insanlığa olan mesajlarına gönül rızası ile inanıp, teslim olmak, Hz. Peygamberin Kur’an doğrultusunda yaşadığı hayatı örnek almak ve, insanın doğuştan sahip olduğu duru fitratını ve vicdanını kirletmemesi için mücadele içinde olmak.¹⁷

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHLÂK İLMİ

İslam Düşünce tarihinde ahlâk ilmi, çeşitli perspektiflerden ele alınmıştır. Buna göre, İslam düşüncesinde Ahlâk ilmi vurgusu bizi şu temel başlıklarla buluşturmaktadır;

- a) Ahlâk ilminin isimlendirilişi ile ilgili kaynaklar (hikmet-i ameliyye,ilm’ül edeb,ilm-i tehzibü’n nefs,es sınaatü’l hulkiyye,et tibbu’r ruhani,Tıbbu’n nüfüs”)
- b) Ahlâk kelimesinin etimolojik yapısı hakkında değerlendirmelerin yer aldığı *halk* ve *hulk* ayırımının temellendirilip işlendiği eserler
- c) Ahlâk ilminin yerli ve yabancı kaynaklarının tespit edilmeye çalışıldığı eserler,
- d) Ahlâk ilminin oluşumuna etki eden şahsiyetler,
- e) Ahlâk ilminin temel mevzuları
- f) İslam dinin İman ibadet ve ahlâk boyutundan biri olarak ahlâki emir ve öğütlerin ele alındığı eserler
- g) Kur’an ve hadislerde geçen ahlâki ilkeler,faziletler
- h) Felsefi ahlâk çizgisinde oluşan Tedbir’ün Nefs,Tedbir’ül Menzil ve Tedbir’ül Müdün kurgusu

¹⁷ Deniz,Gürbüz,“İlahi Mana ve İsimlerin Müslüman Ahlâkına Etkisi”*İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*,Grafiker Yayınları, Ankara,2013,s.75-99

1) Çağdaş dönemlerde klasik felsefenin dörtlü fazilet/erdem tasnifini aşmaya ve İslami değerler çerçevesinde erdemlerin yeniden tasnifine yönelik çalışmalar¹⁸

İslam düşüncesinde ahlâk söz konusu olduğunda başlangıçta üç temel sacayağı olduğunu görürüz. Bunlar din, ahlâk ve felsefe gibi üç temel disiplinin bir araya geldiği bir oluşumdur. Bu isimlendirme, onun tek başına ne dini ve ne de tek başına felsefi bir sitem olduğunu ifade eder. İslâm ahlâkı ifadesi, Kur'an ekseninde bir dini ahlâk anlayışını vurgularken, İslâm Ahlâk Felsefesi, dini ahlâkın üzerine İslâm düşüncesinin ürünleri olan Kelâm Tasavvuf, Fıkıh ve İslâm Felsefesinin tüm birikimlerini de kapsayan bir bütünlüğü ve anlayışı ifade etmektedir. İslâm Ahlâk Felsefesi, İslâm'ın, ahlâkın ve felsefenin ortak bir ürünüdür. Bu boyutuyla, İslâm Ahlâk Felsefesi, felsefe ve din uzlaşısının imkanı üzerine ciddi bir gösterge olarak görülebilir.

İslam Düşüncesinde ahlâkın konumu, matematiksel bir formül olarak bir çırpıda ifade edilmenin ötesinde ancak tümevarımsal bir yaklaşımla, parçaların doldurduğu bütünde görülüp anlaşılacak bir mahiyete sahiptir. Tanımının yapılmasını kapsamının genişliği zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte İslâm Ahlâk Felsefesi denilince; Ahlâk felsefesinin problemlerine İslâm düşüncesinin akli ve nakli verileriyle bakan, sorunlara bu ilkeler ışığında çözümler üreten bir değerler sistemi ve hayat felsefesi anlaşılabilir. İslâm düşüncesinin bakış açıları olan Kelâm ve Tasavvuf içerik olarak bu değerler sistemini beslerler. Ahlâk kelimesi, etimolojisi itibariyle insanın psikolojik(hulk) ve fizyolojik(halk) yapısını nitelemektedir. Bu kelimenin yaratmak ve yaratılış ile ilgili yönü de vardır. Allah, Yaratıcıdır.(Hâlik)Tüm canlı ve cansızlar onun yarattıklarıdır.(Mahlûkat) Bu boyutuyla ahlâk, insanın doğası ve yaratılışını ifade eder. Bu doğayı, biçimlendiren, halk eden Allah'tır. İnsanın ahlâklı olması bu açıdan bakıldığında doğasıyla ve yaratılışıyla uyum içinde olması demektir. Yalan söylemek, ahlâki olmayan bir tutumdur dediğimizde bunun açılımı aslında, "yalan söylemek, doğamıza ve yaratılışımıza uygun olmayan bir tutumdur" anlamını içermektedir. İslâm Ahlâk Felsefesi, bu yönüyle insanı, doğal ve özsel olan çizgisiyle değerlendirmeye çalışan bir sistemdir. Ahlâki

¹⁸ Uysal Enver, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İslami Erdemler-İnsani Erdemler" U.Ü.İ.F.D. C.1 S.3,2003 (51-69) ; Yaran, Cafer Sadık. *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul, 2011;Karaman Hüseyin, "İslam Ahlâkında Temel Erdemler"İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi içinde, Grafiker yayınları,Ankara,2013 (Ed.:Müfit selim Saruhan)

sorunlara felsefi bakış açısıdır. Bu bakış açısı sadece felsefeden yararlanmakla kalmaz dini hakikatin perspektifiyle bu araştırma sürecini zenginleştirir. İslâm Ahlâk Felsefesinin içerik zenginliği kaynaklarının çeşitliliğiyle orantılıdır. Bu sistemin iç/yerli ve dış/yabancı kaynakları bulunmaktadır¹⁹

İslâm Ahlâk Felsefesini besleyen ve geliştiren kaynaklar, iç/yerli ve dış/yabancı kaynaklar olmak üzere iki genel başlık altında değerlendirilebilir. Kur'an-ı Kerim ve Sünnet, İslâm Ahlâkının yerli/iç kaynaklarını oluşturur. İslâm Ahlâk Felsefesi üzerine araştırmaları bulunan *Hourani*, İslam düşünce tarihinde ahlâkla ilgili kitapları;

- Kural koyucu/normatif ve tahlili/analitik olarak ikiye ayırır. Kural koyucu ve tahlili kitapları yine kendi içlerinde;
- Dinî kural koyucu ve felsefî kural koyucu olarak ikiye ayırır.

Hourani'nin *kural koyucu dinî kitaplar* dediği şey, Kur'an merkezli kaynaklar sınıflamasına tekabül eder. Doğrudan Kur'an'a ve hadislere dayanarak ahlâk kâideleri tespit eden türdür. Bu tür ahlâk kitapları ve çalışmalarının özelliği Kur'an ve hadis gibi dinî nass ve ilkelerin esas alınmasıdır. Devlet adamları için, siyaset sanatıyla alakalı yani siyasî hikemiyat geleneğine dayanan kural koyucu felsefî kitaplar, erdemi esas alarak, *ferdî ahlâk* ile *siyaset felsefesini* kapsarlar. Bu da kısmen yabancı kaynaklara karşılık gelmektedir. *Hourani*, tahlilî kitaplar derken Mu'tezile kelâmcılarının ortaya koydukları ahlâkî değer tartışmalarını, iyiyi, kötüyü, hüsün ve kubûhu inceleyen ve bunları akıl vasıtasıyla bulacağımızı savunanları kasteder. Tahlilî felsefî kitaplar derken de, ahlâk üzerine yazılan kitapları, teorik ve pratik ahlâk anlayışlarını ve araştırmaları zikreder.²⁰

İslâm Ahlâkının İç Dinamiği olarak Kur'an-ı Kerim ve Sünnet

İslâm Ahlâkının en temel dayanağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an, insanı aydınlatan ilâhî bir rehber olarak, insanın iç ve dış dünyasını eğitmeyi, olgunlaştırmayı hedefleyen fikir ve davranışların teorik ve pratik olarak sunulduğu ilahi bir kitaptır. Kuran, insanı bilgilendirirken ideal bir davranış bütünlüğünü hedeflemektedir.

¹⁹ Saruhan, Müfit Selim, *İslam Ahlâk Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara, 2005; Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, *İslam Ahlâk Felsefesi*, Ankara, 2013; Yaran, Cafer Sadık. *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul, 2011.

²⁰ Hourani, G, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, Cambridge, 1985, s.11vd; Kutluer, İlhan, *İslam Felsefesinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, İstanbul, 1994, 1-30.

Kur'an'da tam ifade olarak "ahlâk" kelimesi bulunmaz. Bununla birlikte, tekil halde "Hulk" kelimesi yer alır.²¹

Hikmet, Adalet, İffet ve Şecaat; ahlâkî edebiyatın gerek klasik ve gerekse modern çalışmalarında yer almaktadır. Bu kavramlar, Kur'an ahlâkının çok boyutlu bir özelliğinin görünümü olarak ayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Grek, Fars ve Hind kültürleriyle tanışmadan çok önce, Müslümanlar, Kur'an'ın düşünce ikliminden istifade ederek bu kavramlarla tanışmışlardı.

"Kur'an bir ahlâk kitabıdır" vurgusu kendi içinde bir tartışma açabilmektedir. Bir açıdan Kur'an'ı, ahlâk kitabı olarak nitelemek, Kur'an'ı sadece ahlâka indirgeme olarak algılanmakta ve olumlu bir ifade olarak görülmeyebilmektedir. Kur'an'ın tevhid, nübüvvet ve mead eksenindeki temel konularının yanı sıra kozmolojik, toplumsal ve hukuki vurguları göz önüne alındığında ve İslam'ın bir hayat nizamı olduğu düşünüldüğünde "Kur'an bir ahlâk kitabıdır" ifadesi seküler bir kapı açıklığı anlamına gelebilmektedir. Öte tarafta Kur'an da ahlâk ile ilgili olmayan ne vardır ? sorusunu kendimize sorduğumuzda ilgisiz bir hususu bulmakta mümkün görünmemektedir. Söz gelimi, İhlas süresi Allah'ın varlığı ve birliğinden biricikliğinden haber veren süre olarak başlangıçta ahlâkla ne ilgisi olabilir sorusuyla buluştursa da ahlâkî hayatın başlangıcında içtenlik, samimiyet özgürlük olduğunu düşündüğümüzde ihlas ve tevhidin samimi bir ahlâkî davranışın temel koşulu olduğu sonucuna ulaşırız. Hukuk ayetlerini gaye açıdan okunduğunda bir ahlâkî düzey inşasına yönelik olduğunu görürüz.

Macit Fahri, ahlâk prensipleri hakkında gerekli ipuçlarını elde etmek için Kur'an pasajlarındaki konulara bakmak gerektiği görüşündedir. Bunlar; doğru ve yanlışın doğası, ilahi adalet ve kudret, ahlâkî özgürlük ve sorumluluk konularıdır. Kur'an'da, ahlâkî davranışların ve ilkelerin nazarî ve amelî olarak ele alınıp işlendiğini görüyoruz. *Yükümlülük, sorumluluk, müeyyide, niyet, fiil, amel, gayret* gibi teorik ahlâkî meşgul eden konular kadar, *ferdî ahlâk, emirler ve yasaklar, aile ahlâkı, sosyal ahlâk, devlet ahlâkı, dinî ahlâk* gibi hem teorik hem de pratik konular vardır. Ayetlerdeki insanın tefekkür boyutunu açış ve amelî sahada, seçimli davranışlarla hedeflenen tekâmül, Kur'an'ın, insan davranışlarını kuşatan boyutunu gösterir. Kur'an'ın, hedefinin ahlâk olduğunu belirtmek yerinde bir değerlendirme olacaktır. Kur'an, insanın önüne, iyi ve kötü ahlâkın özelliklerini sunar. "Hayr", "maruf", "ihlan", "hasene", "sıdk", "istikame", "şer", "münker",

²¹ " Bu evvelkilerin âdetinden başka bir şey değildir. (Şuara, 26/137) "Şüphesiz sen büyük bir ahlâk üzeresin." (Kalem, 68/4) ,Çağrı, M, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, İstanbul,1989,s.14.

“seyyie”, “fısk”, “zûlm”, “cehalet” ve “zan” kelimeleri Kur’an’da bu açıdan yer alan ifadelerdendir. Kur’an-ı Kerim, insanlığı hem bilgilendirmekte ve hem de bu bilgilendirme neticesinde insanın sorumluluğunu vurgulamaktadır. İnsan, özgür olduğu için mesul tutulmakta ve bilgilendirilmektedir. İnsan, bilgilendiği ölçüde, ahlâkını olgunlaştırmakta ve gerçek hürriyete ulaşmaktadır.²²

Kütüb-i Sitte ve hadis mecmualarında “Kitabu’l Birr”, “Kitabu Hüsni’l Hulk” gibi başlıklar altında ahlâk hadisleri bulunmaktadır. Bunların değerlendirilmesi ve üzerinde düşünülmesi düşünce ve ahlâk dünyamıza yeni perspektifler sunmaktadır.

Sünnet, Hz. Muhammed (SAV) in yaşayış modelini bize anlatan sistemdir. Hz. Peygamberin Ahlâkı, Kur’an’la özdeş olduğuna göre Sünnet, Kur’an ahlâkının nasıl uygulanabileceğini Hz. Peygamberin şahsında somutlaştıran ve bize sunan uygulanabilirlik alanıdır. Hz. Peygamber’in Kur’an’ı insanlara sadece aktaran değil açıklayan bir misyonu olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Sünnetin olgun ve ahlâklı insan olma sürecinde izlenecek bir örneklik sistemi olduğu unutulmamalıdır. Sünnet, bireye, yaşama sevinci, hayat felsefesi sunan bir rehberlik okuludur. Bu okulda, insanlara güler bir yüzle bakmak sadaka yani doğruluk göstergesidir. Bu okul, insanın bütün canlılarla ilişkisini adalet, merhamet ve muhabbet düzleminde düzenler.

Ahlâki teori açısından hadislere bakıldığında ise, hadislerin ilahi adalet, doğrunun tabiatı ve insan hürriyeti gibi kavramlar arasında daha karmaşık bir ilişki sunduğu söylenebilir. Buhari, Müslim gibi hadis kitaplarına baktığımızda, insanın bir eyleme ilişkin gücünden çok ilahi kudrete vurgu yapan hadisler rivayet ettiğini görebiliriz. İnsanın kaderinin önceden belirlendiği ve bunun dışında başka bir şey yapamayacağına dair hadislerin yoğun şekilde rivayet edildiği de aşikârdır.²³

Kelâm ve Ahlâk

İslâm kelâmında *Mu’tezîle*, *Eş’ârîye* ve *Matûridîye* arasındaki farklılıkların temelinde itikadî konular kadar, ahlâkî problemlere yaklaşımlarındaki metod farkları, dayandıkları bilgi kaynaklarının çeşitliliği ve ahlâkî ilkeleri anlama ve yorumlamaları da vardır.

²² Çağrııcı a.g.e ,s.14;Fahri,2004,29-43; Saruhan,a.g.e ,24;Yaran,a.g.e,11-23.

²³ Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri* , 44.

Mu'tezili Kelâmcılar İslâm düşüncesinin ilk ahlâkçılardır. Mu'tezili düşünürler iyilik ve doğruluk, ilahi adalet ve insanın sorumluluğu konusunda ortaya çıkan üç temel ahlâki soruya cevap bulmakla kalmamışlar, aynı zamanda daha sonra ortaya çıkan ahlâk teorilerinin de temelini atmışlardır. Mu'tezili Kelâmcıların beş temel ilkesinden (usulu'l-hamse) birisi "ahlâken tasvip edileni emretmek (emri maruf) ve ahlâken yerileni (nehyi münker) de emretmektir." Şehristani'ye göre, Mu'tezili Kelâmcıların temel anlayışı, husun ve kubuhun akıl ile bilinebileceği üzerine temellenmiştir. Mu'tezili Kelâmcılar, bilgi ile doğru arasındaki ilişkiden hareketle, doğru ve yanlışın tabiatının akli olarak bilinebileceğini ve bunun da nihai olarak ilahi emirlerden bağımsız olduğunu temellendirmeye çalışmışlardır. Bu sorunun en sistematik tartışması ise Kadı Abdülcabbar(ö. 1025) tarafından "El-Muğni" adlı eserinde ortaya konulmuştur. Kadı Abdülcabbar'a göre, fiil, irade ve güç sahibi failce öngörülen maksadı gösteren unsura göre tanımlanmalıdır. Çünkü bütün fiiller, ahlâki olarak belirlenmemiştir. İyi ve kötü gibi sıfatlarla tanımlanan ve failin iradesinden kaynaklanan eylemler ahlâki olarak belirlenmiştir. Mu'tezile, ahlâki değerlerde *aklî bilgiyi* esas alarak, onları görecelikten ayırmış olur. Kadı Abdülcabbar ahlâki yargıların, *aklî teemmülle* ulaşılan nesnel hükümler olduğunu belirterek, onları estetik hükümlerden ayırır. Kadı Abdülcabbar aklî bilgiyi esas alarak ahlâki yargılara yaklaşmakta, nesnel bir bakış açısı sergilemektedir.²⁴

Bakillanî (ö. 403/1113), Kadı Abdülcabbar karşısında, başka bir esasa dayanarak, aklın tek başına davranışın, iyi ve kötü olup olmaması konusunda hüküm verme gücünde olmadığını ve bunun ancak şeriatın izahıyla tespit edileceğini belirterek, Mu'tezile'ye karşı bir hüküm getirir. Kelâmî bilgi sistemi, kendi bünyesinde, hem aklî bilgi ve hem de dinî bilginin esas alındığı akımları barındırmaktadır.²⁵

İslâm ahlâkına ait, edebî ve felsefî nitelikteki eserler incelendiğinde, bu eserlerde doğrudan hürriyet meselesinin ele alınmadığı görülür. İslâm Ahlâk Felsefesinde "hürriyet" konusunun ele alındığı, incelendiği saha olarak karşımıza kelâm ilmi çıkmaktadır. Klasik ahlâk kitaplarında fitrî ahlâk ve mükteseb ahlâk tasnifine gidilmiştir. Mükteseb ahlâk tabiri kazanılmış, sonradan elde edilmiş ahlâki niteler. Bu da gösteriyor ki, klasik ahlâk kitapları, hürriyet meselesine ve onun insan davranışları için söz konusu olduğuna inandıkları için böylesi bir ayırımı gitmişlerdir. Klasik ahlâk kitapları, hürriyet meselesini teorik planda ele almamışlardır. Erdem ve rezilet konuları

²⁴ Fahri, a.g.e., 44.

²⁵ Bakillani, *Kitabu't Tevhid*, 1947, 308-320).

incelenirken erdemlerin insanda yer edip etmeyeceğini, huyların değişip değişmeyeceğini araştırırken de, zımnen hürriyet meselesi ile ilgilenmişlerdir. Klasik ahlâk kitaplarının yazarları, kelâmî eserlerdeki irade, fiil, kader, hürriyet meselelerini bilmekle birlikte, kitaplarında bunu müstakil ahlâkî bir mesele olarak ele almamış, ama erdem, rezilet, huy, karakter ve saâdet meselelerinin içinde pratik olarak eritmişlerdir. Bu yüzden *Encyclopaedia Ironica*'ya ahlâk maddesini yazan Fazlurrahman'ın "İslâm'daki teolojik düşünce (kelâm) *ahlâk düşüncesi* hatta fıkıh düşüncesi üzerinde fiilî bir tesirde bulunmamıştır"²⁶ şeklindeki görüşüne katılmak da mümkün görülmemektedir.

Tasavvuf ve Ahlâk

Tasavvuf ahlâkî, nefse karşı verilen bir savaş ve bu yolla hürriyete ulaşmayı hedefleyen sistemdir. İnsanı, bencil duygularından hürleştirme süreci olarak ifade edilmektedir. Sezgisel bilgilerle donanıp tasavvufi tecrübelerle manevî bağımsızlığa ulaşmak konunun bu boyutunu sergiler. Tasavvuf, kavramların farklı anlamları ihtiva ettiği bir alan ve ahlâkî bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvuf geleneği ve tarihi hakkında bir tabakât yazarı olan Sülemî'nin ifadesiyle, fakr "*hiç bir şeyin insana sahip olmamasıdır.*" Sülemî'nin bu fikri, bir açıdan sûfî düşüncenin aynasıdır. Çünkü Sülemî, bu ve benzer görüşlerinde tüm sûfî geleneğin sözcülüğünü yapmaktadır. Maddî imkânlardan mahrumiyet olarak bilinen fakirlik kavramı, tasavvuf ahlâkında görüldüğü üzere, manevî ahlâkî hürriyet anlamında ele alınıp incelenmiştir. Ahlâkî olgunluk, tasavvuf sistemindeki hürriyetle aynıdır. Tasavvuf tarihi, İslâm Ahlâk Felsefesine manevi özgürlüğü gösteren boyutuyla kaynaklık etmektedir.²⁷

Tasavvuf söylem ve yöntemleriyle bir pratik ahlâk okulu olarak anlaşılabilir. Bu okul, bütün dinsel birikimi ahlâkî söylem çizgisinde değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Fıkıh ve Ahlâk

Ahlâk ve hukuk birey ve toplum hayatının vazgeçilmez iki temel ögesidir. Ahlâk ve hukuk gayeleri ve metotları açısından benzerlikler gösterdikleri gibi farklılıklarda gösterebilmektedir. İyiyi, adaleti, insan temel hak ve özgürlüklerini hedeflemeleri açısından gaye birliği içinde olmakla birlikte, davranışların ortaya çıkması ve ödül ve

²⁶ Kutluer, a.g.e. s. 15.

²⁷ Çağrı, a.g.e. s. 30-33.

cezalardaki etkenlerin nitelikleri açısından farklılıklar göstermektedirler. Ahlâk ve hukuk birey ve bireylerin oluşturduğu toplumun düzenleyici unsurlarıdır. Ahlâk bir görev ilmidir. Birey Ahlâk i görevleri yerine getirdiği ölçüde özgürlüğünü güvence altına alır.

Ebû Hanife, itikâdla ilgili eserine "*el-fıkhu'l ekber*" adını vermiştir. Ebû Hanife, fıkıhın bir mesuliyetler ilmi olduğuna işaret ederek fıkıhı, "*kişinin leh ve aleyhinde olanı bilmesidir*" şeklinde tanımlamıştır. Bu bir anlamda kişinin hak ve vazifelerini bilmesi anlamına gelir. Bu açıdan fıkıhı, bir görevler ilmi olarak nazar-ı dikkate alacak olursak, görev ilmi olan ahlâkla da paralellik gösterir. Ahlâk felsefesi, ahlâkın temel ilkelerini felsefi olarak ele alıp incelediği gibi fıkıh da kendi alanındaki konuları fıkıh usûlü başlığı altında tetkik eder. Fıkıh usûlü, *kıyas, burhan, tûmdengelîm* ve *tûmevarım* gibi metotları kullanırken, kendi içinde bir mantık disiplini barındırdığını gözler önüne sermektedir. Ahlâk ilmi de, felsefi açıdan metodlarla iç içedir. Fıkıh, helal ve haramı metodik olarak incelerken, ahlâk felsefesi de iyi ve kötüyü benzer metotlarla tetkik eder. Fıkıh bir araştırma sahasıdır. Genelde insanın sorumluluğunu, sorumluluk derecelerini, helal ve haramı, uygun (caiz) olanı araştırmaktadır (Şener, 1987,18-35) Güncel bir mesele ile karşılaşınca, organ naklî veya iyileşme umudu kalmayan bir hastanın ölme isteği (ötenazi) gibi durumlarda, böylesi sorunlara cevap bulunmaya çalışılması noktasında fıkıh ve ahlâk kendi bilgi sistemlerinden hareketle çözüm bulmaya çalışırlar.

İslâm Ahlâk Felsefesinin Kaynağı Olarak İslâm Felsefesi

Kindî (ö. 860), Ebu Bekr Razî (ö.925) Fârâbî (ö. 950), İbn Miskeveyh (ö. 1030), İbn Sinâ (ö. 1037) *Gazzâlî*(ö.1111) İbn Bacce (ö. 1138), İbn Tufeyl (ö. 1185), İbn Rüşd (ö. 1198) Nasreddin Tusî (1274), Celâleddin Devvanî (ö. 1501) gibi filozoflar, İslâm Ahlâk felsefesinin felsefi damarını oluştururlar.

İslâm ahlâk felsefesine ve eserlerine çeşitli etkilerin olmuş olması, onun özgünlüğü için bir engel teşkil etmez. İnsanlarda sağduyu paylaşılan ortak bir nimettir. İslâm toplumu, Grek felsefesi ile tercüme vasıtası ile tanışmadan çok önceleri bile, Kur'an'da yer alan teorik ve pratik ahlâkî prensiplerle, erdemler ve saâdet konusu ile iç içeydiler.

İslâm felsefesinde ilimler tasnifinde Ahlâk ilmi de yerini bulur. Kindî, felsefi ilimler sınıflamasında, *felsefi aklî* ve *felsefi amelî* ilimler tasnifine giderek, ahlâkı, *felsefi amelî* başlığı altında siyasetle birlikte sınıflandırır. Fârâbî ise, genelde, ilimleri, yapıları ve karakterleri ve konuları açısından sınıflandırır. Karakterleri ve gayeleri açısından

gruplandırma yaparken *nazarî/teorik* ve *amelî/pratik* ilimler başlığını açar. Ahlâk ilmini, onun ifadesiyle, "*es Sınaâtü'l Hulkiyye*"yi, amelî ilimler arasında sayar. Ayrıca, ilimleri konu ve elde edilişleri açısından sınıflandırırken de, *İlmü'l Medeni*, başlığının altında, siyaset ve ekonominin yanı sıra ahlâk ilmini de zikreder. "*Aksamu'l Ulum il Aklîyye*" eserinde ise İbn Sinâ, ahlâkı, amelî/pratik felsefe olarak kaydeder.²⁸

Ahlâk, nefsin yönetimi, evin yönetimi ve toplumların yönetimi gibi üç temel aşamayı içerir. Klasik bir felsefi ahlâk kitabını açtığımızda karşımıza ilk çıkan konu, nefsin bitkisel, hayvani ve insani nefis olmak üzere üç görünümüdür. Bu konu, ahlâk kitaplarının ilk konusudur. Bunun iki amacı vardır. İnsanı maddi ve manevi boyutuyla tanıyarak ahlâki bir varlık olarak konumlandırmaya çalışmak, öte taraftan evrendeki kötülükleri açıklayabilmek ve mutluluk meselesini metafiziksel boyutu ile ortaya koyabilmektir. Nefsin düşünen, öfke ve şehvet kuvvetleri erdemlerin oluşumunda kaynak durumundadır. Saâdet meselesi de faal akılla ittisalle ilgilidir. Bitkisel nefsin, beslenme, büyüme ve üreme özellikleri varken, hayvani nefsin bunlara ilaveten hareket ve idrak kuvvetleri vardır. Arzu ve nefret insanın hareketinin kaynağında yer alırken şehvet ve öfkenin kaynağıdır. İnsanın idrakinin beş duyuşsal boyutu ile bunların işlendiği iç duyuları vardır. İnsani nefis ise tüm bu özelliklere sahip olmakla birlikte bitkisel ve hayvani nefiste bulunmayan bilme ve yapma gücü ve buna bağılı olarak oluşun akıl gücüne sahiptir.²⁹

²⁸ Bayrakdar, s.117vd

²⁹ Kutluer,ag.e.s.1-30;Çağrııcı, a.g.e. s.14